

УДК 502.753 (477)

О. В. КЛІМОВ, канд. геогр. наук

Український науково-дослідний інститут екологічних проблем
61166, Україна, м. Харків, вул. Бакуліна, 6
klimovd@bk.ru

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ЛАНДШАФТНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Подано аналіз проблем системи управління ландшафтами на підставі оцінки недоліків існуючих підходів, економічної спадщини колишнього СРСР і екологічних наслідків її в Україні. Надано характеристику складної структури ландшафтів країни. Підсумком є концептуальні пропозиції щодо формування ландшафтної політики в Україні як реальний механізм переходу до сталого розвитку країни.

Ключові слова: ландшафт, структура, ландшафтна політика, системи управління

Klimov A. V. PROBLEM OF FORMATION OF LANDSCAPE POLICY IN UKRAINE

The analysis of the problems of landscape management on the basis of the evaluation shortcomings of existing approaches, the economic legacy of the former Soviet Union and its environmental impact in Ukraine. There are given the complex structure characteristic landscape of the country. The result is a conceptual proposal for the formation of the landscape policy in Ukraine as a real mechanism for the transition to sustainable development.

Keywords: landscape, structure, landscape policy, management system

Климов А. В. ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ ЛАНДШАФТНОЙ ПОЛИТИКИ В УКРАИНЕ

Дан анализ проблем системы управления ландшафтами на основании оценки недостатков существующих подходов, экономического наследия бывшего СССР и экологических последствий ее в Украине. Представлена характеристика сложной структуры ландшафтов страны. Итогом является концептуальные предложения по формированию ландшафтної політики в Украине как реального механизма перехода к устойчивому развитию страны.

Ключевые слова: ландшафт, структура, ландшафтная политика, системы управления

Ландшафтний потенціал України – об'єктивно існуюча система природних і антропогенних ландшафтів. Природні ландшафти являють собою закономірні поєднання компонентів природного середовища, які тривалий час розвиваються на певній території у відносно однорідних умовах, а змінені в результаті цілеспрямованої діяльності людини перетворюються на антропогенні ландшафти.

Збереження й раціональне використання ландшафтного потенціалу має винятково важливе значення в забезпеченні сталого розвитку, тому що природні ландшафти забезпечують резерв стійкості всієї біосфери, а антропогенні ландшафти відіграють значну роль у здійсненні господарської діяльності людини, а також у забезпеченні її соціальних потреб, включаючи збереження історико-культурної спадщини й розвиток духовно-моральних цінностей.

Розв'язання проблеми збереження й ефективного використання природних та

антропогенних ландшафтів багато в чому наближає і навіть істотно забезпечує перехід до сталого розвитку. Тому створення системи їх моніторингу, охорони, планування використання є важливою ланкою серед заходів з переходу до нової цивілізованої моделі розвитку.

Україна – велика ландшафтна держава з унікальним потенціалом природних і антропогенних ландшафтів. Саме тому в Україні підхід до ландшафтної проблеми в жодному разі не може носити фрагментарно-однобічного характеру.

Для більшості українців вміщаючий ландшафт, як і раніше залишається «природним домом», а не тільки територією для рекреації або об'єктом господарської діяльності.

Натепер особливу значущість має організація науково-дослідних робіт у сфері використання ландшафтного потенціалу, у тому числі для розробки проекту національного закону про ландшафти з урахуванням наявного закордонного досвіду.

Існуючі системи управління ландшафтами

До найпоширеніших систем управління ландшафтами відносяться утилітарно-ресурсний, біосферно-екологічний, ноосферний тощо. Їх головним недоліком є ігнорування об'єктивно існуючого загального природного ресурсу й водночас вмістилища життя, яким є ландшафтний потенціал Землі.

Відсутність єдиної цільової постанови, системного цілісного підходу неминуче призводить до висування на перший план то одних, то інших часткових аспектів, де домінує або екологія, або економіка, або соціальна сфера, або природокористування, або культура і т. ін. Такий однобічний підхід з довільним набором елементів, що ігнорує природно сформовані зв'язки, спричинює прийняття управлінських рішень, що містять протиріччя й призводять до конфліктів, які можуть набувати зворотного характеру. Врешті-решт ми маємо не тільки еkleктичний вибір пріоритетів розвитку, але й тупикову ситуацію в цілому.

Однією з головних проблем сучасного світу є триваючий нищівний процес руйнування самого фундаменту життя – природних ландшафтів (грунту, рослинності, тваринного світу, водоносних горизонтів, джерел тощо) і як наслідок цього – стимулювання кислотних дощів, селів, зсувів, обвалів і багатьох інших негативних процесів.

У прийнятті управлінських рішень практично ігнорується ландшафтний фактор. Необхідність ефективної ландшафтної політики привела багато країн до підписання відповідних міжнародних угод, створення спеціальних законів і державних програм, усе більш широкого використання ландшафтних карт та відповідних підходів в економіці й управлінні (ландшафтне землеробство, стійке лісокористування, туризм, ландшафтне планування, ландшафтна архітектура та ін.).

Роль Європейської ландшафтної конвенції, інших загальноєвропейських угод має винятково важливе значення. Ми переконані, що наступним кроком мусить бути визнання ландшафтного підходу як найбільш ефективного шляху до сталого розвитку.

Прийняття ефективних рішень на принципах ландшафтного підходу сьогодні стає реальним шляхом переходу до сталого розвитку.

Ландшафтний підхід має передумовою, що антропогенне навантаження на біосферу розподіляється за різними ландшафтними системами. Природний і антропогенний ландшафт стає при цьому основою для прийняття управлінських рішень. За кожним із типів ландшафту (видів, різновидів тощо) визначається сценарій розвитку й план дій.

Природний ландшафтний потенціал являє собою базу, що відкриває принципово нові можливості гармонізації управління надскладним процесом господарського й соціального розвитку. Територіальними параметрами такого управління мають бути границі природних ландшафтів. Саме на цій основі можуть бути розроблені комплексні процеси управління, які здатні скоординувати всі складові складних процесів (у соціальній, економічній, гуманітарній і багатьох інших сферах). При цьому може бути досягнута головна мета – стійке поліпшення якості життя населення без руйнування вміщаючих ландшафтів на основі ефективного поєднання особливо цінних традиційних технологій природокористування й найбільш ефективних високих технологій життєзабезпечення.

Економічна спадщина колишнього СРСР та екологічні наслідки її в Україні

Становище України на час здобуття незалежності було особливим. Загальна площа її становила менш ніж три відсотки території колишнього Радянського Союзу, проте тут було зосереджено 25 % усього промислового потенціалу, а це означає, що на Україну припадало близько 25 % забруднення природного середовища.

У 1991 р. на одиницю продукції витрачалося у кілька разів більше сировини та енергії, ніж у розвинених країнах. Розвиток енергетичного комплексу орієнтувався переважно на використання невідновлюваних природних ресурсів. Структуру енергетики України за встановленими потужностями склали 69 % теплоелектростанцій, 27 % атомних електростанцій та 4 % гідроелектростанцій.

Приріст національного доходу супроводжувався дедалі відчутнішим збільшенням використовуваних у виробництві природних ресурсів і стійким зростанням відходів. За оцінками експертів Світового банку, в

Україні споживання енергії на одиницю національного продукту було у 8-10 разів вищим, ніж у країнах Європейського Союзу.

Диспропорції у розміщенні продуктивних сил, що мали місце упродовж тривалого часу, призвели до того, що техногенне навантаження на природне середовище на території України у 4-5 разів перевищувало аналогічний показник розвинених країн. При цьому розораність земель сягнула 80 % площ сільгоспугідь і 57 % загальної площі суші, а об'єм води, що використовувався в технологічних процесах, у 2-5, а на деяких підприємствах у 10-13 разів перевищував цей показник порівняно з сучасними технологіями.

В умовах панування централізованої командно-адміністративної системи економіка України формувалася без належної оцінки екологічного стану окремих регіонів. І як наслідок виникли регіональні центри з надмірною концентрацією промислових виробництв, що характеризуються підвищеним забрудненням довкілля та інтенсивним використанням природних ресурсів. Розвиток промислово-територіальних структур відбувався без врахування господарської ємності біосфери, а відтак і призвів до утворення в деяких регіонах України надзвичайно потужних концентраторів техногенного тиску. Криза в аграрному секторі була викликана передусім руйнуванням вікового укладу господарювання на землі, створенням великих агропромислових комплексів. Політика надмірної централізації і гігантоманії в управлінні сільським господарством призводила до проблем, властивих промисловості та містам. У результаті створення величезних тваринницьких комплексів формувалися найбільші джерела забруднення довкілля у сільській місцевості.

Україна була і залишається одним з найменш водозабезпечених регіонів Європи. Дефіцит водних ресурсів покривається частково за рахунок транзитного річкового стоку та каналів і водоводів, які виконують функції міжбасейнового перерозподілу. Створення великих водосховищ на Дніпрі з метою забезпечення електроенергією та водою промислових центрів Криворіжжя і Донбасу, а також зрошення сільгоспугідь Причорномор'я і Криму себе не виправдало і призвело до негативних екологічних наслідків.

Стан екосистем Чорного й Азовського морів є передкризовим саме через забруднення акваторій промисловими і комунальними стічними водами з “гарячих точок” прибережної зони та забрудненою водою таких річок, як Дунай, Дніпро, Дністер, Південний Буг і Дон. Смертельна загроза нависла над значною кількістю видів фауни і флори України, особливо в районах інтенсивної господарської діяльності. Стан заповідної справи, успадкований Україною, не забезпечує збереження генофонду рослин і тварин.

Сучасний стан ландшафтів

Територія України в минулому суцільно була вкрита природною рослинністю. Все різноманіття ландшафтів було природним. Після розвитку землеробства почалося змінювання природних ландшафтів і використання їх в господарських цілях, значна частина ландшафтів перетворилася на природно-антропогенні та антропогенно-природні.

Сучасний стан ландшафтів характеризується як природно-антропогенний і антропогенно-природний. Природні ландшафти збереглися в місцях мало придатних до землеробства. Це гірські ландшафти Карпат та Кримських гір, у зоні Полісся. Гірські ландшафти в наш час вкриті лісовою рослинністю. Але серед природних біоценозів, внаслідок антропогенного впливу, маємо фрагменти антропогенних ландшафтів – місця порубки і згарищ та складні урочища, які за класифікацією антропогенних ландшафтів віднесені до напівприродних.

У зоні Полісся природні ландшафти представлені в низинних частинах болотними, луко-болотними комплексами, а на підвищених елементах рельєфу – лучними, торф'яно-болотними, лісовими. Зона Полісся була мало придатна для землеробства через низьку родючість ґрунтів, переважно піщаних та супіщаних, із низьким вмістом гумусу, надто зволженим ґрунтом та дефіцитом тепла. Сучасний стан цих ландшафтів можна характеризувати значною ушкодженням осушувальних систем, розробками торфовищ і класифікувати їх як напівприродні гідромеліоративні.

Значна частина поліських ландшафтів парагенетичні – атмосферно забруднена радіоактивними елементами після аварії Чорнобиля.

Лісостепові ландшафти сформовані на лесових породах, що обумовили утворення лісових та чорноземних ґрунтів. Дуже гарні для землеробства високородючі ґрунти, найсприятливіше співвідношення зволоження та теплового режиму, великі плакорні вододіли обумовили освоєння цих земель під землеробство і знищення первинно природної рослинності лісової та степової. Внаслідок освоєння ці ландшафти були із природних перетворені в природно-антропогенні та антропогенно-природні. Природна частина представлена лісовими масивами дібров та широколистих лісів на правих підвищених берегах річок, міжріччях, соснових лісів на піщаних масивах лівих берегів.

Збереженість цих ландшафтів така: від незмінених біоценозів (фрагменти давньовікових лісів) до фрагментів в лісових масивах дібров; змінені до 50 % різновікові та молоді ліси, лучні та луко-болотні біоценози річкових заплав. Більша частина території освоєна в землеробстві і відноситься до перетворених (більше 50 %) природних біоценозів, за класифікацією антропогенних ландшафтів вони належать до трансформованих.

В північній частині лісостепової зони переважають ландшафти з фрагментами природного рослинного покриву, в південній частині – природні елементи майже відсутні і поступаються місцем розораним землям. Сучасний стан їх змінюється і в наш час. Співвідношення зволоження і тепла сприяє швидкому перебігу процесів зменшення гумусу в ґрунтах, розвитку ерозії ґрунтів, що обумовлює швидко деградацію лісостепових ландшафтів.

Процеси самовідновлення відбуваються на територіях, виведених із господарського використання та на природоохоронних територіях.

Степові ландшафти сформовані на лесових породах під природною степовою рослинністю. Розвиток землеробства на них обумовила наявність найродючіших в Україні земель, великі рівнинні вододіли, сприятливий для землеробства рельєф. Ці ландшафти майже суцільно розорані і використовуються в сільському господарстві. Це антропогенні ландшафти – антропогенно-природні та природно-антропогенні. За класифікацією антропогенних ландшафтів вони належать до трансформованих.

сифікацією антропогенних ландшафтів вони належать до трансформованих.

В яружно-балкових системах та заплавах річок збереглася рослинність у вигляді лісових масивів та степових ділянок на схилах в природно-антропогенних ландшафтах.

У напрямку з півночі на південь зменшується зволоження і збільшується кількість тепла, це обумовлює швидкість процесів змін та перетворення органічної речовини і стійкість ландшафтів, які на півдні значно повільніші. Напрямок змін – деградація, за винятком природоохоронних територій та земель, виведених із господарського використання, для яких характерні процеси самовідновлення.

Окремою групою є зрошувальні землі ландшафтів, у яких деградація виявляється у вигляді засолення, підтоплення і які за класифікацією є антропогенними гідрологічними системами. Співвідношення природної та антропогенної частин цих ландшафтів – повна відсутність природної частини. Вони трансформовані із природних систем в штучні з нехарактерним для них водним режимом і складом рослинності.

Екологічні проблеми, які постали перед Україною в останні роки, мають яскраво виражений територіальний характер. Розв'язання їх потребує комплексного підходу, реалізувати який можливо тільки на основі ландшафтного підходу.

Ландшафтний підхід – концепція управління природно-територіальним комплексом

Під природним комплексом будемо розуміти певну множину елементів природного походження, існуючі зв'язки між якими зумовлюють прояв природи в таких якостях та реалізацію нею таких функцій, які без взаємодії елементів були б неможливими.

Для ландшафтного підходу до дослідження природної реальності характерне уявлення простору як сукупності територіальних одиниць, у межах яких компоненти природного середовища (геокомпоненти) протягом тривалого розвитку пристосувались один до одного, тісно взаємопов'язані і являють собою єдине ціле. Як ціле реагують вони і на зовнішні впливи, зокрема антропогенні. Такі територіальні одиниці в класичному ландшафтознавстві називаються природними територіальними комплексами.

сами (ПТК), а за термінологією школи В. Б. Сочави – геосистемами.

Характерною особливістю концепції управління ПТК-геосистеми є акцентуація на територіальності цих систем. ПТК сприймається ландшафтознавцем насамперед як певна ділянка земної поверхні, яка виділилась у процесі тривалого взаємоприсотування геокомпонентів і відрізняється від інших таких ділянок якісним складом геокомпонентів та характером зв'язків між ними. Територіальність ландшафтного підходу зумовила розвиненість картографічних методів у його методичному арсеналі. Карта – невід'ємний інструмент ландшафтних досліджень, тоді як для екології вона рідкісний, навіть екзотичний інструмент.

Важливою рисою ландшафтного підходу є положення про ієрархічність ландшафтно-територіальної структури. Виходячи з цього, виділяються ПТК різних рангів – від елементарного до більш складних, аж до географічної оболонки в цілому. Обґрунтовано таксономічний ряд ПТК та критерії виділення ПТК різних рангів. В екології ця проблема практично не розроблялася.

Для ландшафтознавства, особливо радянського періоду, при аналізі взаємозв'язків між геокомпонентами характерна значна увага до генетичної суті ПТК (наприклад, намагання встановити, який ґрунт пов'язаний з даною геологічною породою в умовах певного клімату і чому саме це рослинне угруповання росте на даному ґрунті, а не на іншому (при цьому тривалий час питання «а в який саме спосіб цей зв'язок реалізується в сучасних умовах» ландшафтознавці розглядали як другорядне). Оскільки генезис ПТК багато в чому визначається його геологічною будовою та рельєфом, аналіз геолого-геоморфологічних особливостей ПТК набуває особливого значення.

Концепція формування ландшафтної політики України

В умовах складних протиріч у сфері економічного, соціального й екологічного розвитку ландшафтний фактор як системоутворюючий у сфері переходу до стійкого розвитку може стати реальним механізмом, що забезпечує такий перехід.

Сучасні обсяги споживання перевищують рівень, необхідний для задоволення здорових потреб людства. У той самий час історичний досвід свідчить про можливість

надзвичайно довгого задоволення потреб без руйнування навколишнього природного середовища. Таким чином, конкретні механізми переходу до сталого розвитку здебільшого зводяться до проблеми підвищення якості життя населення в межах господарської ємності вміщаючих ландшафтів, що неможливо без створення продуманої ландшафтної політики.

Ландшафт і ландшафтна політика дозволяють використовувати реальний комплекс механізмів переходу до сталого розвитку в економічній, екологічній і соціальній сферах.

За своїми наслідками руйнування ландшафтів часто перевищує збитки від забруднення ґрунтів, води, повітря. Однак дотепер не існує системи показників і нормативів, необхідних для оцінки ландшафтного потенціалу.

Значущість створення єдиної ландшафтно-політики в Україні може бути мотивована такими міркуваннями.

Потенціал непорушених природних ландшафтів в поєднанні зі зручним транспортно-географічним положенням і високим інтелектуальним та духовно-моральним потенціалом населення може стати фактором, визначаючим довгострокову стратегію розвитку держави. Наявність в Україні зазначеного потенціалу природних ландшафтів – генератора біогенів і стабілізатора біосферних процесів, що забезпечує виживання людства, дозволяє говорити про необхідність залучення світового співтовариства до проблеми збереження й стійкого розвитку ландшафтів України. Можливість просторового структурування економічної, соціальної та екологічної складової громадського життя України за об'єктивними ландшафтними критеріями, а не тільки за адміністративними границями дозволить уникнути волюнтаристського та хаотичного сценаріїв розвитку країни. Комплексне використання потенціалу природних і антропогенних ландшафтів (ландшафтний туризм, природопідтримуючі виробництва, «м'яке» будівництво й ін.) забезпечує не тільки високу рентабельність, але й соціальну і природоохоронну ефективність.

Мета й завдання ландшафтної політики

Метою ландшафтної політики України є збереження й раціональне використання природних і антропогенних ландшафтів для

підвищення якості життя населення країни на основі більш повної та ефективної інтеграції господарського й інших видів діяльності з вмещаючим ландшафтом. Для досягнення поставленої мети необхідно забезпечити вирішення таких основних завдань:

- Розробити реєстр цінних ландшафтних об'єктів і здійснити його ведення.
- Розробити проекти використання вмещаючих ландшафтів, маючи на увазі підвищення їхньої рентабельності в рамках господарської ємності.
- Забезпечити зниження антропогенних навантажень у межах порушених ландшафтів і здійснити їхню реабілітацію.
- Забезпечити єдність обумовлених історичним досвідом традиційних технологій природокористування народів України й сучасних виробничих технологій.
- Здійснити формування в рамках вмещаючих ландшафтів нових відносин між громадянами, розвивати духовно-моральні цінності і здоровий спосіб життя.

Основні принципи ландшафтної політики

- Створення єдиної стратегії збереження, відновлення й сталого розвитку всіх типів ландшафтів України: природних (умовно-корінних), вторинних природних (природно-антропогенних), антропогенних, міських, історико-культурних, територій традиційного природокористування – замість їхнього вибіркового збереження.
- Запобігання експлуатації ресурсів ландшафту за межами його господарської ємності.
- Послідовний розвиток територій, що особливо охороняються, де обмежено або заборонено господарську діяльність.
- Врахування інтересів місцевого населення, життєзабезпечення якого прямо залежить від вільного доступу до продукції й «послуг» вмещаючого ландшафту.
- Планування розвитку видів діяльності в масштабах, що відповідають досягненню мети ландшафтної політики.
- Диференціація конкретних напрямків і механізмів регіональної ландшафтної політики залежно від сформованих показників співвідношення якості життя місцевого населення і якості вмещаючого ландшафту.

Основні напрямки ландшафтної політики

Територіальні й природоохоронні аспекти:

- створення еталонних моделей національного ландшафту в регіонах України й формування на їх основі єдиної системи національного ландшафту країни;
- створення гармонійної системи розселення «місто – село» як фактора підвищення якості життя, яка ґрунтується на принципах стійкого розвитку;
- збереження ландшафтної розмаїтості, у тому числі в місцях інтенсивної господарської діяльності;
- поетапне відновлення порушених ландшафтів;
- пріоритет «м'якого» (спрямованого на мобілізацію природних сил самого ландшафту) управління антропогенними ландшафтами;
- функціональне зонування антропогенних ландшафтів.

Економічний аспект

Істотне підвищення рентабельності вмещаючих ландшафтів у межах їхньої господарської ємності шляхом:

- розвитку ефективного використання недеревних лісових ресурсів, ресурсів біоценозів природних зон, просування цієї продукції на внутрішній і зовнішній ринки;
- здійснення ландшафтно-контурного ведення сільського господарства, створення агробіоценозів із заміною монокультури полікультурами;
- розвиток «м'якого» ландшафтно-орієнтованого будівництва й ландшафтної архітектури;
- розвиток ландшафтного туризму в системі національних ландшафтів;
- створення систем, які є органічними щодо вмещаючого ландшафту природопідтримуючих виробництв.

Соціальний аспект:

- створення поселень стійкого типу в «рентабельному» ландшафті;
- забезпечення зайнятості населення за рахунок використання потенціалу антропогенних ландшафтів;
- участь в оптимізації міграційних потоків шляхом створення додаткових місць праці в межах конкретних антропогенних ландшафтів;
- розвиток ландшафтної освіти для всіх верств населення.

Механізми реалізації державної ландшафтної політики

- Формування законодавства у сфері збереження й розвитку природних і антропогенних ландшафтів України.

- Створення Урядової комісії із проблем збереження й розвитку ландшафтного потенціалу України.

- Включення елементів ландшафтно-політики в стратегію розвитку держави на довгостроковий період.

- Створення національної цільової програми «Ландшафти України» і включення ландшафтних компонентів у відповідні діючі цільові програми.

- Використання досвіду закордонних національних трастів з метою збереження й розвитку ландшафтного потенціалу України.

- Включення в розроблювані регіональні проекти середньострокових і довгострокових програм економічного розвитку й

регіональних цільових програм заходів щодо збереження та розвитку ландшафтних комплексів.

- Створення переліку національних особливо цінних антропогенних ландшафтів України, які потрібно охороняти.

Розв'язання проблеми збереження й економічно ефективного використання природних і антропогенних ландшафтів у наш час стримується у зв'язку з фактичним усуненням держави від цієї справи. Необхідно, щоб вектор державної політики був спрямований у конструктивне русло вирішення ландшафтно-проблеми. Без цього немислимо уявити успіх України у справі переходу до сталого розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маринич О. М. Наукові засади дослідження ландшафтного різноманіття України / О. М. Маринич. // Проблеми ландшафтного різноманіття України: Зб. наук. праць. – К., 2000. – С. 11–16.
2. Виноградов Б. В. Космические методы изучения природной среды. / Б. В. Виноградов – М. Мысль, 1976. – 296с.
3. Маринич О. М. Удосконалена схема фізико-географічного районування України / О. М. Маринич, Г. О. Пархоменко, О. М. Петренко, П. Г. Шищенко. // Український географічний журнал. – 2003. – № 1. – С. 16–20.
4. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2000 році / Міністерство екології та природних ресурсів України. – К.: Вид-во Раєвського, 2000. – 184 с.
5. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2003 році / Міністерство екології та природних ресурсів України. – К.: Вид-во Раєвського, 2003. – 200 с.
6. Гродзинський Д. М. Основи ландшафтно-екології: Підручник. / Д. М. Гродзинський. – К.: Либідь, 1993. – 224 с.

Надійшла до редколегії 20.09 2013

